

Orta Doğu-İslam Dünyasında Din ve Devlet İlişkileri: Suudi Arabistan ve İran Üzerine Bir Değerlendirme

Fatih BAŞ | <https://orcid.org/0000-0002-3159-6770>

Dr. Öğr. Üyesi | Yazar | fatihbas@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | [ROR:: https://ror.org/05ryem72](https://ror.org/05ryem72)

Din Sosyolojisi | Ankara, Türkiye

Öz

Bu çalışmanın konusu; din ve devlet ilişkisinin günümüz modern Orta Doğu ülkelerinde tezahür biçimlerini Suudi Arabistan ve İran örnekleri üzerinden ele almaktır. Çalışmanın amacı, Orta Doğu-İslam dünyasındaki devletlerin toplumsal, hukuki veya siyasal yapısında dinin rolünü iki ülke örneği üzerinden incelemektir. Çalışmanın odaklandığı problem ise dinin modern Orta Doğu'da devlet aygıtında nasıl fonksiyonel kullanıldığını anlamaktır. 18 ve 19. yüzyıldan itibaren batı dünyası bir değişim ve dönüşüm sürecine girerken, İslam dünyası bu süreçte aynı değişimi ve dönüşümü sağlayamamıştır. 20. yüzyıldan itibaren ise batı dünyasının hızlı bir sıçrama yaşadığına ve İslam dünyası ile aralarındaki ekonomik, siyasi, kültürel, bilimsel ve teknik farklılıkların çoğaldığına şahit olunmuştur. Orta Doğu-İslam dünyası, özellikle son iki asırdır derin buhranlarla yüzleşmekte ve bunlara mukavemet gösterebilecek etkin bir mekanizma geliştirememektedir. Çalışmada birisi mutlak monarşik diğeri ise yarı demokratik yönetim anlayışına sahip iki ülke olan Suudi Arabistan ve İran analiz edilmektedir. Her iki ülkenin ortak özelliği ise din kurumunun ve dini ulemanın devlet yönetiminde etkin rol oynamasıdır. Bu noktada monarşik ve teokratik bir rejimde din-devlet ilişkisi ile demokratik ve teokratik bir rejimde din-devlet ilişkisi incelenmektedir. Böylece modern dünyada iki farklı örnek üzerinden Orta Doğu-İslam dünyasında dinin devletin siyasal, hukuki ve toplumsal yapısında nasıl bir işleve sahip olduğu ortaya konulmaktadır. Geline nokta çalışmada öncelikle din, toplum ve modernite ilişkisi kısaca ele alınmakta; akabinde modern dünyada din ve devlet ilişkisindeki değişim tartışılmaktadır. Nihai olarak da Orta Doğu-İslam dünyasında Suudi Arabistan ve İran örnekleri üzerinden din ve devlet ilişkisi analiz edilmektedir. Çalışma metodolojik olarak nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi ile basılı yayınlar, gazete yazıları, ajans haberleri ve raporlardan yararlanılarak yürütülmektedir. Çalışmada Orta Doğu-İslam dünyasında Suudi Arabistan ve İran devlet yönetimlerinin siyasal, hukuki veya toplumsal açıdan din ve dinî kimlikleri bir meşruiyet aracı olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Suudi Arabistan'ın monarşik ve teokratik yapısıyla modern devlet hüviyeti kazanmaya çalıştığı, İran'ın ise modern dünyada dini teamüllere dayalı alternatif bir demokratik ve teokratik devlet modeli oluşturmak istediği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Din, Toplum, Devlet, Orta Doğu-İslam Dünyası, Suudi Arabistan, İran.

Atıf Bilgisi

Baş, Fatih. "Orta Doğu-İslam Dünyasında Din ve Devlet İlişkileri: Suudi Arabistan ve İran Üzerine Bir Değerlendirme". *Rize İlahiyat Dergisi* 27 (Ekim 2024), 83-97.

<https://doi.org/10.32950/rid.1405296>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 15.12.2023	Kabul Tarihi: 16.10.2024	Yayın Tarihi: 20.10.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.		
Benzerlik Taraması	Yapıldı - iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

Religion and State Relations in the Middle East-Islamic World: An Evaluation on Saudi Arabia and Iran

Fatih BAŞ | <https://orcid.org/0000-0002-3159-6770>

Asst.Prof.Dr | Author | fatihbas@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt University | <https://ror.org/05ryem72>

Sociology of Religion | Ankara, Türkiye

Abstract

The subject of this study is to discuss the manifestations of the relationship between religion and state in today's modern Middle Eastern countries through the cases of Saudi Arabia and Iran. The aim of the study is to examine the role of religion in the social, juridical and political structure of the states in the Middle East-Islamic World through the cases of two countries. The problem that the study focuses on is to understand how religion is functionally used in the state apparatus in the modern Middle East. While the western world has entered a process of change and transformation since the 18th and 19th centuries, the Islamic World has not been able to achieve the same change and transformation in this process. Since the 20th century, it has been witnessed that the Western World has experienced a rapid leap forward and the economic, political, cultural, scientific and technical differences between them and Islamic World have increased. Especially in the last two years, the Middle Eastern-Islamic World has been facing deep crises, has not been able to develop an effective mechanism to withstand them. In the study, Saudi Arabia and Iran, two countries, one with an absolute monarchical and the other with a semi-democratic understanding of government, are analyzed. The common feature of both countries is that the religious institutions and religious scholars play an active role in state administration. At this point, the religion-state relationship in a monarchical and theocratic regime and the religion-state relationship in a democratic and theocratic regime are examined. Thus, through two different examples in the modern world, it is revealed what function religion has in the political, legal and social structure of the state in the Middle East-Islamic World. At this stage, the study primarily deals with the relationship between religion, society and modernity. Subsequently, the change in the relationship between religion and state in the modern world is discussed. Finally, the relationship between religion and state in the Middle East-Islamic World is analyzed through the cases of Saudi Arabia and Iran. The study is carried out methodologically by using document analysis, printed publications, newspaper articles, agency news and reports, which are among the qualitative research methods. In the study, it is understood that the state governments of Saudi Arabia and Iran in the Middle East-Islamic World used religion and religious identities as a means of legitimacy in political, legal or social terms. It has also been concluded that Saudi Arabia is trying to gain the identity of a modern state with its monarchical and theocratic structure, while Iran wants to create an alternative democratic and theocratic state model based on religious practices in the modern world.

Keywords

Religion, Society, State, Middle Eastern-Islamic World, Saudi Arabia, Iran.

Citation

Baş, Fatih. "Religion and State Relations in the Middle East-Islamic World: An Evaluation on Saudi Arabia and Iran". *Rize Theology Journal* 27 (October 2024), 83-97.

<https://doi.org/10.32950/rid.1405296>

Publication Information

Type	Research Article		
Process Information	Date of Submission: 15.12.2023	Date of Acceptance: 16.10.2024	Date of Publication: 20.10.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.		
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate		
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Complaints	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş

Modernite süreci rasyonaliteye bağlanma, bilime ve tekniğe odaklanma, gelişmeci ve ilerlemeci anlayışa sahip olma gibi birtakım dinamikler barındırır. Dünyada modernitenin yaygınlaşmasıyla birlikte toplumsal yapıda bazı değişim ve dönüşümler meydana gelmiştir. Böylece geleneksel dünyada sosyal, siyasal veya kültürel yapıyı şekillendiren unsurlar ile modern dünyada sosyal, siyasal veya kültürel yapıyı şekillendiren unsurlar farklılaşmıştır. Bu noktada örneğin moderniteyle birlikte dinin devlet ve toplum yapısında geçmişte var olan belirgin işlevini yitirmeye başladığı öne sürülmektedir. Bundan ötürü de modernite sürecinin günümüzdeki önemli tartışma unsurlarından birisini sekülerizm oluşturmaktadır. Rönesans ve Reform hareketleri ile birlikte bilhassa Avrupa'da sorgulanmaya başlanan kilise otoritesi ve tahakkümü, süreç içerisinde bu sorgulamaların neticesinde toplum nezdinde gücünü ve otoritesini kaybetmeye başlamıştır.¹ Bu kayıp doğru olduğuna inanılan metafizik inançlara ve kutsala bağlanmaya dayalı dünya anlayışından; insana ve somut, rasyonel insani bilgiye bağlanmaya dayalı dünya anlayışını beraberinde getirmiştir.

Moderniteyle birlikte toplumsal yapıyı şekillendirme gücü dinin elinden alınarak bilimsel bilgi ile rasyonel prensipler çerçevesinde her bir kurumun kendi inisiyatifine bırakılmıştır. Buna karşın din kurumuna bakıldığında tarih boyunca insanoğluluyla birlikte hep var olageldiği görülmektedir. Kimisi beşeri kimisi ilahi olmak üzere pek çok din, insanların yaşamlarını belirlemede, tutum ve davranışlarını şekillendirmede, karar alıcı mercilerde ve toplumları idare etme noktasında sürekli bir etkiye sahip olmuştur. Buradan anlaşılabilceği üzere din, tarihin her döneminde toplumlar için önemli bir referans kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan sekülerizm, dinin toplum üzerindeki rolünü amaçlamış, böylece sekülerizm ve din sosyal yapı ile kurumlar üzerinde bir mücadeleye girişmiştir.²

Din, sadece bireylerden meydana gelmeyip, aynı zamanda ortak aidiyeti paylaşan bireylerin oluşturduğu bir sosyal birliktelik olan ve kolektif ruhu yansıtan cemaat olgusunu da şekillendirir. Bu sebeple din ferdiklikten sosyalliğe, maneviyattan dünyalığa doğru bir anlamı da ifade etmektedir. İnsan bir taraftan dinin emirlerini yerine getirmekle sorumluyken diğer taraftan da içerisinde bulunduğu toplumun kurallarına uymakla mükelleftir.³ Kökenleri ilkçağlara kadar götürülen sekülerizm kavramı ise zamanımızda sosyolojik bir bakış açısıyla yeniden yorumlanmış ve dini otoritenin yer, zaman ve kişiler üzerindeki toplumsal kontrolünü kaybedip, onun yerine dünyevi amaçlara odaklanmak için kullanılmıştır.⁴ Sekülerizmin temel sorunsalı, toplumun işleyişinde dinin rolü ile ilişkili olmuştur. Sekülerizm, bireysel ilişkileri ve kurumsal işleyişi belirleyen ana unsurun dini inançlar değil, rasyonel ilkeler ve objektif gerçeklikler olması gerektiği görüşünü savunmaktadır.⁵ Bu doğrultuda belirli bir süreç içerisinde dinin, dini yapıların ve doğaüstü öğretilerin gündelik yaşamı şekillendirme gücünü yitirmesi de sekülerleşme olarak tanımlanmıştır.⁶

Diğer taraftan devlet kavramı incelendiğinde belirli bir toprak parçası üzerinde kurulan, hukuk çerçevesinde örgütlenen, askeri ve ekonomik yapılarını oluşturan ve bağımsız bir karakter arz eden yapı ortaya çıkmaktadır. Dahası devlet, toplumun çıkarlarını önceleyen, halkını refah içerisinde yaşatmayı amaçlayan ve adaletle insanlara hükmetmeye çalışan bir örgütlenmedir. İçerisinde monarşi, oligarşi, demokrasi gibi farklı yönetim modellerini benimseyen devlet, insanın var oluşu ve bir arada yaşayışı kadar köklü bir tarihe dayanmaktadır. Orta Doğu coğrafyası kültür ve medeniyetlerin beşiğidir. İnsanlığın din, kültür ve medeniyetler başta olmak üzere devlet, siyaset ve ticaret tecrübesinin şekillendiği tarihi bir coğrafyadır. Üstelik enerji ve su kaynakları gibi birçok zenginliğin merkezi noktasıdır. İslam dünyası açısından önemli olan bu bölge, aynı zamanda Müslümanların kutsallarına ev sahipliği yapmaktadır.⁷

Bu makale modern Orta Doğu-İslam dünyasında din ve devlet ilişkilerini Suudi Arabistan ve İran örnekleri üzerinden incelemeyi hedeflemektedir. Bu çerçevede her iki ülkenin toplumsal, hukuki veya siyasal adımlarının ele alınması ve bunların din ve devlet ilişkisi bağlamında analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda makalede Suudi Arabistan'ın monarşik ve hanedanlık yapısı içerisinde devlet işleyişinin din ile ilişkisinin nasıl ve ne şekilde olduğu ortaya konulmaktadır. Böylece modern Orta Doğu-İslam dünyasında monarşik sistemle yönetilen ve hanedanlık yapısı bulunan ülkelerin din, dinî kişi ve kurumlar ile

¹ John Hirst. *The Sortheast History of Europe*. (Collingwood: Black Inc. Publishing, 2012).

² Jose Casanova. "The Secular and Secularisms". *The Religious-Secular Divide: U.S. Case* (ed.). (Baltimore: John Hopkins University Press, 2009).1055-1057.

³ Ömer Faruk Harman. "Din ve Vicdan Hürriyeti". TDV İslam Ansiklopedisi maddesi. C.9. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994). 345.

⁴ Mehmet Ali Kirman & İhsan Çapcıoğlu. *Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. (Ankara: Otto Yayınları, 2015). 9.

⁵ Mehmet Özay. *Sekülerleşme ve Din*. (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020). 119-121.

⁶ Volkan Ertit. *Sekülerleşme Teorisi*. (Ankara: Liberte Yayınları, 2019), 47.

⁷ Akif İnan. *İslam Dünyası ve Ortadoğu*. (İstanbul: İz Yayıncılık, 2023).

ilişkisi anlaşılmaya çalışılmaktadır. Benzer şekilde demokratik bir İslam Cumhuriyeti olan İran'da da devrim sonrası din ve devlet ilişkileri incelenmektedir. Devrim sonrası devlet ve din ilişkisinin parametreleri ve dinî ulemanın devlet içindeki yeri ele alınmaktadır. Suudi Arabistan'ın bölgede batılı ülkelerin önemli müttefiki olması, güçlü Sünni ve Vehhabi geleneği temsil etmesi ve ulemanın ülkedeki etkin konumu tercih edilmesinde önemli faktörler olmuştur. İran'ın ise 20. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştirdiği devrim ile bölgede alternatif ve farklı İslam ülkesi olarak ön plana çıkması önemli bir sebep teşkil etmiştir. Ayrıca devrim öncesi daha seküler bir devlet yapısından devrim sonrası daha din merkezli bir devlet yapısına geçilmesi de İran'ın tercih edilmesinde bir etken olmuştur. Bu nedenlerle modern Orta Doğu'da din ve devlet ilişkisinin iki ülke üzerinden daha iyi anlaşılabilmesi varsayılmıştır. Çalışmada metodolojik açıdan doküman analizi yöntemi takip edilmiştir. Bu doğrultuda literatürde yer alan kaynak eserler ve makaleler kullanılmış; ayrıca bölgeden veya bölge dışından yayın yapan medya organlarında yer alan gazete haberleri, raporlar ve mülakatlar gibi online kaynaklardan yararlanılmıştır.

1. Din, Modernite ve Toplum İlişkisine Kısa Bir Bakış

Modern dünyanın ve modernite sürecinin tam olarak ne zaman başladığı tarih sayfalarında spesifik olarak yer almamaktadır. Buna karşın moderniteyi başlatan birtakım olgulardan bahsedilmektedir. Bu olgular teknolojik-bilimsel bilginin artması, tarımsal faaliyetlerin ticari amaçlı yapılmaya başlanması, makineleşme ve sanayileşme, kırsaldan kentlere göç etme şeklinde sıralanmaktadır. Modernitenin ana öğelerinden birisi geleneksel anlayışlardan sıyrılıp gelişmeci ve ilerlemeci bir anlayışa sahip olmaktır.⁸ Bir diğer önemli öğesi ise, geçmişte toplumun bütün katmanlarını yöneten ve yönlendiren dinin yerine, her bir alanın kendine özgü kuralları olması gerektiğini savunan rasyonel bir anlayışın ortaya çıkmasıdır. Buna göre siyaset, hukuk, eğitim, kültür gibi her bir disiplin kendi kurallarını dinden ve dinî öğretilerden bağımsız kendisi belirlemelidir.

Modernitenin ortaya koyduğu hedefler doğrultusunda zamanla nüfuzunu ve gücünü yitirmeye başlayan din, geniş ve kucaklayıcı pozisyonundan çıkıp daha dar ve özel bir alana hapsedilmeye başlanmıştır. Bu süreç zamanla sekülerizmin etkisini artırmaya başladığı bir döneme de kapı aralamıştır.⁹ Sekülerizm süreci batılı kültürel formasyonların en önemli başarılarından birisi olarak görülmüştür. Çünkü bu yaklaşıma göre sekülerizm olmadan hiçbir bilimsel ve teknolojik ilerleme sağlanamayacaktır. Bu bağlamda dinin kontrol ettiği bilgi üretim süreçlerini ortadan kaldırıp seküler bilgi üretim süreçleri benimsenmelidir. Dinin toplumları fazlasıyla radikalize edip çatıstırdığını öne süren sekülerizm, dini duygularla ilgili bir kontrol vazifesi de görmektedir. Ayrıca sekülerizm, demokrasi ve demokratik düzeni tesis eden bir araç olarak da görülmektedir. Tanrı ve onun yerine geçen insanların iktidar alanını sınırlandırarak belli grupların elinde tuttuğunu savunan sekülerizm, tanrının aradan çıkarılması ile birlikte bu alanın da adil ve eşit bir ortama kavuşacağını iddia etmektedir.¹⁰

Hristiyanlık ve İslam özelinde konu incelendiğinde, modernite ve sekülerizmin nasıl dinî alan içerisinde zemin bulabileceği anlaşılmaktadır. Hristiyanlık, başlangıçta kilise dini olarak tanımlanmış ve bundan ötürü bu inancın mensupları ahiret eksenli hareket ederek dünya hayatını fazlaca önemsememiştir. Ancak daha sonra şeriatın akideden ayrılmasıyla birlikte yeni bir anlayış ortaya çıkmaya başlamıştır. Hristiyanlık teolojisindeki dünya hayatının aşağılanması, tanrı inancı, tabiatın sorgulanması vb. durumlar dinin toplumdaki rolünü azaltan ve sekülerizm sürecinin önünü açan etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın İslam anlayışı dünyayı ahiret için bir alan olarak tasarlayarak seküler bir kavramın içini kutsal ile doldurmaya çalışmaktadır. Buna göre insan, dünya hayatını ahiret hayatından koparmayacak şekilde yaşamalı ve bir denge oluşturmalıdır. Ancak İslam'a göre, insanların dünyevi hazlara fazlaca kendini meylettirmesi dinin öngördüğü ve çizdiği şeklin sonucu değil, insanın bireysel tercihlerinin ve seküler unsurların etkisinin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.¹¹ Kaldı ki Ertit'e göre de sekülerlik, insanın gündelik yaşantısında dinin veya dini yapıların belirleyiciliğinin azalması olarak tanımlanmaktadır.¹²

Modernite ve sekülerizm ile birlikte 20. yüzyıl ilk yarısında dinin önemli ölçüde toplumsal meselelerin çözümünde bir referans kaynağı olmaktan çıktığı görülmektedir. Bu durum pek çok modernleşme kuramcısını artık dinin toplumda yerinin olmadığı anlayışına sevk etmiş, bu kuramcılar gerek sosyal gerekse siyasal alanda din diye bir şeyin bulunmadığını iddia etmeye başlamışlardır. Buna karşın süreç içerisinde özellikle 1950'lerden sonra dinin tekrar toplumlar için gereksinim duyulan bir ihtiyaç haline aldığı görülmüştür.¹³ 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren din, Avrupa ve Amerika'da yeniden kendini göstermeye başlamıştır. Öyle ki toplumsal hayatta dinin varlığı batıda pek çok sosyal ve siyasal bilimci tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca

⁸ Auguste Comte. *A General View of Positivism*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2009). 10-13.

⁹ Ali Köse. "Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar". *Liberal Düşünce Dergisi* 24. (2001), 152-153.

¹⁰ Salman Sayyid. "Sekülerizm". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*. 2/4. (2016). 217-218.

¹¹ Ramazan Altıntaş. *Din ve Sekülerleşme*. (İstanbul: Pınar Yayınları, 2005). 32-34.

¹² Bk. Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*, s.47.

¹³ Talip Küçükcan. "Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası." *TDV İslam Araştırmaları Dergisi* 13. (2005). 113-115

yeni süreçte din ve etnik kimlik ilişkileri daha da güçlenmiş ve dinî kimlik etnik kimliği kuşatmaya başlamıştır. Örneğin Almanya'daki Türkler Müslüman, Çinli azınlık gruplar ise Budist olarak dünyada tanınmıştır.¹⁴

Dinin yeniden toplumda etkin olmasını 'kutsalın dönüşü' olarak nitelendiren Peter Berger ve Rodney Stark gibi sosyal bilimciler, modernite ve din arasındaki anlaşmazlığın veya uyumsuzluğun doğru olmadığını savunmuşlardır. Kilise gibi kutsal yerlere katılımı meydana gelen azalmanın bir sekülerizm ölçütü olamayacağını iddia eden bu kişiler, insanların zihinlerinde her zaman aşkın varlık inancının bulunduğunu öne sürmüşlerdir. Bu noktada bilhassa Avrupa toplumlarında din ve sekülerizm ilişkisinde sekülerizm lehine önemli bir gerekçe teşkil eden kiliseye katılımın azalması durumu, Amerikan toplumlarında din ve sekülerizm ilişkisi açısından aynı şekilde ilerlememektedir. Buna göre Amerikan toplumlarında dinin Avrupa toplumlarına karşı daha canlı ve işlevsel olarak var olduğu görülmektedir. Yine benzer şekilde Amerikan toplumunda kiliseye katılımın da Avrupa toplumlarına göre daha belirgin olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵ Bugün modernite, sekülerizm ve din tezlerinde sekülerizm ya da din lehine olan temel iki tezin yanında üçüncü bir tez daha öne sürülmektedir. Bu teze göre sekülerizm ve din karşılıklı etkileşim içerisindedir. Buna göre din, sekülerizm ile birlikte eski güçlü popüleritesini kısmen kaybetmiş ancak sekülerizm de dine karşı olan sert ve keskin tavrını yumuşatmaya başlamıştır. Günümüzde din, sekülerizm ile birlikte tamamen anlamını kaybetmemiş, bütün görevlerini seküler kurumlara devretmemiştir. Buna karşın, sekülerizm ile birlikte yeni dini arayışlar ortaya çıkmış ve dinin görüntüsü değişmeye başlamıştır. Sonuçta modernite dini tamamen ortadan kaldırmamış, sadece dini değişimlerin aracı olmuştur.¹⁶

Dinin toplumsal hayata getirdiği ölçütler, ona aynı zamanda sosyal bir karakter de kazandırmaktadır. Din, gündelik yaşamla birebir ilişki içerisine girerek ekonomik, kültürel ve coğrafi faktörleri etki alanına dâhil etmektedir. Bu sebeple gündelik hayatta yaşanabilecek değişimler, dinin geleneksel davranış kalıplarına da sirayet edebilmekte ve süreç içerisinde onları değiştirebilmektedir. Buna karşın sekülerizm ile birlikte bireysel ve toplumsal hayatta başlayan kırılmalar, eski dindarlık biçimlerini de dönüştürmektedir.¹⁷

2. Din ve Devlet İlişkisinde Rasyonel Değişimler

Din ve devlet, toplumların belli kurallar çerçevesinde yaşamasında ve varlıklarını devam ettirmesinde iki önemli unsur olarak yer almaktadır.¹⁸ Tarih boyunca insanın olduğu her yerde devlet ve dinin de olduğu görülmektedir. Batıdan doğuya uzanan geniş coğrafyada yaşayan insanların tarih boyunca kurduğu çeşitli devletler ve benimsedikleri farklı dinler hep var olmuştur. Batıda din ve devlet ilişkilerindeki değişimin somut adımları 16. yüzyılda Hristiyan dünyada yaşamaya başlanan karışıklıklarla ortaya çıkmıştır. Bu süreç 17. yüzyıldan itibaren din ve devlet ilişkilerinde -başta Avrupa olmak üzere- toplumsal bir sorgulamayı beraberinde getirmiştir. Bu sorgulama beraberinde kilisenin toplum ve devlet üzerindeki mutlak egemenliğine son vermek, kilisenin devlet içerisindeki konumunu yeniden belirlemek ve yetkilerini sınırlandırmak gibi bazı sonuçlar doğurmuştur. Bu dönemde din ve devlet ilişkilerinin özellikle Avrupa'da öncelikle tartışılmaya başlanmasında Rönesans ve Aydınlanma Felsefesi gibi akımların etkisinin olduğunu da ifade etmek gerekir.¹⁹ 18. yüzyıldan itibaren başlayan modernite ile birlikte üzerinde en çok durulan hususlardan birisi de yeniden kurulan dünya düzeninde dine yer olup olmayacağı meselesiydi. Bu durum aynı zamanda modern devlette dinin yerine laikliğin yerleştirilmesini de tartışmaya açmıştır. Böylece modern devlette dinin nasıl konumlanması ve sınırlarının ne olması gerektiğine dair bir prototip çizilmeye çalışılmıştır.

Modernite ile birlikte devletin yapısı, unsurları, düzeni ve görevleri gibi hususlar tekrar masaya yatırılmıştır. Geleneksel devlet modelinden farkının neler olacağı, kurumlar arası ilişkilerin neye göre belirleneceği, hangi ölçütler esas alınacağı gibi sorular üzerinde tartışılmıştır.²⁰ 19. yüzyılın ortalarından itibaren yeni ideolojiler dünyada aktif şekilde yayılmaya başlamıştır. Geleneksel toplum anlayışından uzaklaşıp toplumu yeni bir perspektifle değiştirmeyi/dönüştürmeyi hedefleyen bu yeni akımlar, devleti de belli ideolojiler çerçevesinde kurgulamayı amaçlamıştır. Bu süreçte hukuk devleti mi ideolojik devlet mi sorusunun cevabı ağırlıklı olarak ideolojik devletten yana görünmüştür. Dönemin hâkim ideolojik akımlarına bakıldığında zaman kapitalizm, sosyalizm, liberalizm, materyalizm, pozitivizm ve modernizm gibi kavramlar öne çıkmaktadır.²¹ Aynı dönemlerde İslam dünyasında batıda başlayan milliyetçilik, muhafazakârlık, cumhuriyetçilik ve modernizm gibi akımların etkisi de yavaş

¹⁴ Bryan Turner, "Religion in a Post-Secular Society". *Sociology of Religion* (ed.). (London: Wiley-Blackwell Publishing, 2016). 115-118.

¹⁵ Bk. Phil Zuckerman, "Secularization: Europe-yes, United States-no: Why Has Secularization Occurred in Western Europe but not in United States An Examination of the Theories and Research". *Skeptical Inquirer*. (2004). 49-52.

¹⁶ Ali Köse, *Laik Ama Kutsal*. (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006). 14.

¹⁷ Nevin Meriç, *Değişen Kentte Dini Hayat*. (İstanbul: Kapı Yayınları, 2005). 44-47.

¹⁸ Hasan Hüseyin Adaloğlu, "Siyasetnamelerde Din-Devlet İlişkisi". *SUTAD* 43. (2018). 315.

¹⁹ Norman Hampson, *The Enlightenment*. (London: Penguin Books, 1991). 60-65.

²⁰ Bk. Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019).

²¹ Andrew Vincent, *Modern Political Ideologies*. (London: Wiley-Blackwell Publishing, 2009).

yavaş başlamıştır. Bilhassa Osmanlı devletinin kısmen 18. yüzyıl ve esasında 19. yüzyılda gerçekleştirdiği modernleşme süreçlerinde batı dünyasındaki gelişmeler önemli rol oynamıştır. Yine Osmanlı devletinin yıkılmasında ulusçuluk fikri etkili olmuş ve gerek Balkanlarda gerekse İslam dünyasının farklı coğrafyalarında birçok yeni devlet ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Osmanlı devletinin elinde bulundurduğu ve İslam dünyasının bütününe temsil eden hilafet makamı gerek milliyetçi/ulusçu akımlar gerekse modernizm akımı karşısında yeteri kadar birleştirici rol oynayamamıştır. Bundan dolayı 19. yüzyıldan itibaren devlet ve toplum ilişkilerindeki değişim dinin belirleyiciliğinden modernizmin belirleyiciliğine doğru kaymaya başlamıştır. Böylece din ve devlet ilişkilerindeki değişim batı dünyasını etkilediği gibi İslam dünyasında da belirgin etkiler meydana getirmiştir.²² 20. yüzyıldan itibaren din veya kan bağına dayalı monarşik ve teokratik yönetimlerin yerine dünyada daha çok demokratik yönetimler ön plana çıkmaya başlamıştır. Nihai olarak modern devlet düşüncesi yukarıdaki akımlardan birinin ya da birkaçının öngörülerini üzerine oluşturuldu. Bu yeni akımların önemli bir kısmı dinî kendileri ve toplumlar için uyusturucu ve ütöpik bir alan olarak görmüşlerdir. Pozitivizm'in öngördüğü her şeyi deney ve gözlemle açıklama felsefesi, komünizmin öngördüğü dinin elitlerin çıkarını koruyan bir araç olması, modernizmin tabiata dair her şeyin akıl ve bilim ölçüsünde açıklanabileceğini varsayan tezi, dine çok fazla hayat hakkı tanımamıştır. Dolayısıyla modern devlette yeni ideolojilerin din ile rekabetçi hatta dine karşı dışlayıcı anlayışa sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Modern dönemle birlikte din ve devlet ilişkileri geleneksel olarak devletin gücünü dinî değerlerden ve otoritelerden aldığı teokratik bir düzenden, dinî otoritelerin geri planda olduğu laik bir anlayışa doğru evrilmeye başlamıştır. Bu süreç batıdaki kadar etkin bir sosyal değişim meydana getirmese de İslam dünyasında da devletler ve toplumlar nezdinde seküler etkiler oluşturabilmiştir. Buna göre din, toplum ve devlet ilişkilerinde modern hukuk, laik sistem, rasyonel ilkeler ve bilimsel gerçekliklere uygunluk İslam dünyasında bazı ülkelerde tartışılmaya başlanmıştır.²³ Bu noktada örneğin Türkiye, Mısır, Pakistan, Malezya gibi İslam ülkeleri demokratik yönetim, modern hukuk ve rasyonel ilkeler çerçevesinde bir yol izlemeye çalışmıştır.

Modern devlet de dinî kurumların statüsü ve finansmanı, dinî gruplar ile devlet arasındaki ilişki, din eğitimi ve dinî hizmetler, cami, kilise, sinagog gibi ibadet yerlerinin toplum içerisindeki konumu vb. pek çok güncel soru ortaya çıkmıştır.²⁴ Din ve devlet ilişkilerinin tarihi yeni olmamakla birlikte modernite ile birlikte bu ilişkinin problemli bir hal aldığı söylemek mümkündür. Modern devletin kurmaya çalıştığı ana unsurlardan birisi 'ulus devlet' modelini inşa etmek olmuştur. Ulus devlet anlayışı karmaşık halde yaşayan pek çok toplumu milli bir forma dönüştürmüştür. Böylece modern devlet ulus kimliğini dinî kimliğin de önüne koyarak bir ortak vatandaşlık inşa etmeye çalışmıştır. Orta Çağdaki kilise otoritesi seküler devleti hegemonya altına alırken ruh ve beden ayrımı yapmış; ruh ilahi otoriteyi, beden ise seküler devleti temsil etmiştir. Buna karşın modern devlet bireyi küçülten kilise tahakkümünden insanı kurtararak salt değerli bir varlık, kendini yüce ve onurlu hisseden bir karaktere dönüştürmeye çalışmıştır. Ancak İslam dünyası ile batı dünyası arasındaki din-devlet ilişkileri tarihsel olarak aynı seyirde işlemediği ve İslam'da özel bir ruhban sınıfı olmadığı için modernite süreci batı ile birtakım farklılıklar göstermiştir.²⁵

Günümüzde bazı İslam ülkelerinde dinin etkili bir unsur ve meşruiyet kaynağı olduğu görülmektedir. Bilhassa Orta Doğu-İslam ülkelerinde halen daha iktidar meşruiyetini dinden ya da dinî otorite olarak görülen ulemadan alan yönetimlere rastlanmaktadır. Çok sayıda Ortadoğu-İslam ülkesinin monarşik ve teokratik yönetim tarzına sahip olduğu dikkat çekmektedir. Diğer taraftan demokratik ve laik devlet modeliyle İslam dünyasında adeta bir prototip olan Türkiye'de ise din-devlet ilişkileri Müslüman ülkelerin ekseriyetinden farklı bir doğrultuda sürdürülmektedir. Osmanlı'nın son 100-150 yılı içerisinde özellikle Tanzimat ile başlatılan köklü modernleşme hareketleri, dinin devlet işlerinde ve toplum üzerindeki kontrol etkisini git gide azaltmıştır. Cumhuriyet'in ilanı birlikte Osmanlı'dan kalan dinî kurumların tamamı kapatılmış, eğitim öğretim birliği kanunu çıkarılmış ve din-devlet işleri birbirinden tamamen ayrılmıştır. Cumhuriyet ile birlikte oluşturulmak istenen ulus devlet modeli içerisinde din, kontrol altında tutulması gereken bir alan olarak belirlenmiştir. Türkiye'de yeni devlet modeli katı laiklik anlayışını benimsemiş ve dinin toplum nezdinde gücünü kırabilecek bir takım somut adımlar atılmıştır.²⁶ Sonuç olarak modern dünyada din ve devlet ilişkileri hem Hristiyan hem de Müslüman ülkelerde çeşitli sorunlarla yüzleşmiştir. Modernitenin savunduğu fikirler doğrultusunda dine yer olmayacağı iddia edilse de bu tezin tam olarak doğrulanmadığı ve dinin toplumsal hayatta varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Ancak günümüzde din kurumu modernitenin öngörülerine rağmen sosyal ve siyasal bir olgu olarak varlığını devam ettirirken sekülerizm de Müslüman devletlerde yönetimler ve toplumlar nezdinde bir etki alanı oluşturmuştur.

²² Ejder Okumuş. "İslam, Müslümanlar ve Toplumsal Değişim". *Tevilat Dergisi* 1/1. (2020), 88-90.

²³ Bk. Kadir Canatan. *Müslüman Dünyada Toplumsal Değişim: Medenileşme, Modernleşme ve Mondializasyon*. (İstanbul: Mana Yayınları, 2018).

²⁴ Ali Köse & Talip Küçükcan. *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008). 6-8.

²⁵ Ömer Çaha. *Modern Dünyada Din ve Devlet*. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008). 35-40.

²⁶ Şerif Mardin. *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011). 129-145.

3.Orta Doğu-İslam Dünyasında Din ve Devlet İlişkileri:

Orta Doğu-İslam dünyasının sınırları genel olarak kuzeyde Türkiye, doğuda İran, batıda Mısır ve güneyde Arap denizi ile çevrelenebilir. Bu sınırlar içerisinde yukarıdaki ülkeler dışında Suudi Arabistan, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Yemen, Umman, Kuveyt, Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan, Filistin gibi pek çok ülke yer almaktadır.²⁷ Bu ülkelerin bazılarında demokratik ve laik yönetimler varken, bazılarında mutlak monarşik ve teokratik yönetimler, bazılarında ise demokratik ve teokratik yönetimler mevcuttur. Bu açıdan yönetim biçimi, din, laiklik, sekülerlik ve devlet ilişkileri doğrultusunda Orta Doğu-İslam ülkelerinin kendi içinde çeşitlilik olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu çalışma kapsamında spesifik olarak Orta Doğu-İslam ülkeleri arasında yer alan Suudi Arabistan ve İran analiz edilmektedir.

3.1. Suudi Arabistan'da Din ve Devlet İlişkisi

Suudi Arabistan'da din ve devlet ilişkilerinin kökenleri esasen 1740'lı yıllarda başlamıştır. Bu dönemde Selefi anlayışa sahip olan Muhammed Bin Abdülvehhab ile bölgede aşiret reisi olan Muhammed Bin Suud'un geliştirdikleri ortaklık modeli Suudi Arabistan devletinin zeminini oluşturmuştur.²⁸ Buna karşın modern anlamda Suudi Arabistan devletinin 1932 yılında Abdülaziz bin Suud tarafından kurulduğu bilinmektedir. Günümüzde Suudi Arabistan devleti köklerinde var olan gelenek çerçevesinde Ortadoğu İslam devletleri içerisinde Vehhabiliğin²⁹ hâkim olduğu bir ülkedir. Suudi Arabistan, Kızıldeniz ile Basra körfezinin arasında yer almakta olup bölgede coğrafi açıdan en geniş sınırları olan ülkeler arasında yer almaktadır. Suudi Arabistan Genel İstatistik Kurumunun 2022 yılında açıkladığı verilere göre ülkenin toplam nüfusu 32 milyon civarındadır.³⁰ Orta Doğu'da Suudi Arabistan devleti monarşik rejimin hüküm sürdüğü ülkelerden birisi olarak dikkat çekmektedir. Ülke aynı zamanda enerji kaynakları açısından oldukça zengin olup bölgedeki ülkeler arasında bu yönüyle de öne çıkmaktadır.³¹ Monarşik yönetimin egemen olduğu Suudi Arabistan'da hanedanlık ailesi ile tebaa olarak tanımlanabilecek toplum vardır. Sünni nüfusun yaklaşık %85-90 olduğu ülkede %10-15 civarında Şii nüfusta vardır.³² 20. yüzyılın başında ulus-devlet çizgisinde kurulan Suudi Arabistan Krallığı ülke içerisinde farklı kabileleri tek bir yönetim çatısı altında toplayabilmiştir. Bu bağlamda Suud hanedanlığının ulus-devlet bütünlüğünü sağladığı ve ülkenin bütününde hegemonik yapı kurduğu söylenebilir.³³

Suudi Arabistan'da toplumun siyasal alana katılımının sınırlı şekilde gerçekleştiği bilinmektedir. Bundan ötürü devletin otoriter gücü büyük ölçüde Suud Hanedanlığı'nın elinde yer almaktadır.³⁴ Bunun yanında toplumun ve geniş kabilelerin Suud hanedanlığına biat etmesi de adeta dini bir görev ve sorumluluk olarak kabul görmektedir. Bu otoritenin oluşmasında Suud hanedanlığının ülkede Vehhabi dinî gelenekten aldığı meşruiyetin önemli bir rolü bulunmaktadır.³⁵ Buna göre toplumun devlet yöneticilerine itaat etmesi dinî görev kabul edilerek, din kurumu siyasal/toplumsal otorite tesisinde önemli bir araç olmaktadır. Diğer taraftan ülkede kraliyet yönetiminin yer almasından dolayı toplumun tercihleri ile belirlenen bir parlamento söz konusu değildir. Bunun bir yansıması olarak devletin izleyeceği siyasi, dini, askeri, ekonomik pek çok alanda toplumun söz sahibi olmadığı söylenebilir. Ülke politikalarında karar alıcı mercide önemli ölçüde hanedanlık yönetiminin ve dinî ulemanın yer aldığı görülmektedir. Suudi hanedanlığı devlet işleriyle ilgili zaman zaman dini ulemaya danışarak, onlardan yapılacak işlere meşruiyet kazandırmak amacıyla fetvalar isteyebilmektedir.³⁶ Buradan hareketle Suudi Arabistan Krallığında ulemanın devletin yönetim ve karar alma mekanizmasında belli ölçüde yer aldığını söylemek mümkündür. Vehhabi geleneğin hüküm sürdüğü ülkede Abdülvehhab ailesi mensupları ağırlıklı olarak din işlerinin idaresini üstlenirken, İbn Suud ailesi ise devletin yönetimini idare etmektedir. Bu ikili yapı Suudi Arabistan'da din ve devlet işlerinin bir ortak amaç çerçevesinde paylaşıldığına da işaret etmektedir.³⁷

Suudi Arabistan'da devlet yönetiminin kraliyet ailesi ile dini ulemanın iş birliği çerçevesinde idare edildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda örneğin Şûra Meclisi adıyla ulemeden oluşan 150 kişilik bir heyetin Suudi krala resmi danışmanlık organı olarak

²⁷ Davut Dursun. "Ortadoğu'nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 50 (2005), 1245-1247.

²⁸ Mehmet Ali Büyükkara. "Suudi Siyasetinde Dini Otoritenin Rolü". *AA Analiz* (2017), 1.

²⁹ Detaylı bilgi için bk. Natana J. Delong. *Wahhabi Islam: From Revival to Reform to Global Jihad*. (New York: New York University Press, 2008) Mehmet Ali Büyükkara. *Suudi Arabistan ve Vehhabilik*. (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013).

³⁰ Şarkul Avsat. "Suudi Arabistan'ın Nüfusu Yüzde 41,6'sı Yabancı Olmak Üzere 32,2 Milyona Ulaştı" (31 Mayıs 2023), 1.

³¹ Bk. Gökhan Kartal. "The Relationship Between Energy Security, Exports and Economic Growth: The Case of Middle Eastern Countries". *Turkish Journal of Middle Eastern Studies* 9/1. (2021), 15-45.

³² Bk. Özcan Hıdır. "Ortadoğu'da Etnik Bloklaşma ve Suudi Arabistan Şiileri". *AA Analiz* (2017), 1.

³³ Muhittin Ataman & Yurdanur Kuşcu. "Suudi Arabistan'daki Siyasal ve Toplumsal Olayların Gelişimini Etkileyen Faktörler", *Alternatif Politika Dergisi* 4/1. (2012), 6-8.

³⁴ Bk. Tim Niblock. *State, Society and Economy in Saudi Arabia*. (London: Palgrave Macmillan, 1982).

³⁵ Riad Domazeti. *Suudi Arabistan Raporu*. (İstanbul: İnsamer Yayınları, 2021), 18-19.

³⁶ David Commins. *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*. (London: I.B.Tauris Publisher, 2006).

³⁷ Tuğba Altun. "Suudi Arabistan'da Tutuklanan Alimler ve Olası Nedenler." *ORSAM Bakış* 126. (2020), 4-5.

hizmet ettiği bilinmektedir. Bu meclis Suudi Kralı'nın yapacağı yasal düzenlemelerle ilgili krala önerilerde bulunma ve İslam dinine uygun düzenlemeler sunma, yürütmenin yapacağı düzenlemelerin İslami açıdan uygunluğunu denetleme gibi birtakım görevlere sahiptir.³⁸ Hanedanlık yönetimi ülkenin özellikle din, eğitim ve hukuk politikalarıyla ilgili alacağı kararlarda ulemanın görüşlerine başvurma ihtiyacı hissetmektedir. Bu doğrultuda gündelik hayatın işleyişi, Şer'i hukukun uygulanması, eğitimin içeriği, kadınlara yönelik bazı yeni haklar gibi konular devlet politikası haline gelmeden önce dini ulemanın görüş ve onayından geçirilmektedir.³⁹ Bu bağlamda Suud hanedanlığının dini ulema ile ilişkilerini güçlü tutarak devletin politik sisteminde etkin şekilde yer almayı amaçladığı, buna karşın ulemanın da hanedanlık yönetimi ile iyi ilişkiler geliştirerek dini otoritesini ülke genelinde kalıcı kılmaya çalıştığı söylenebilir. Bunun yanında hanedanlık yönetimi ve ulema arasındaki iş birliğine ülkedeki ekonomik ve toplumsal açıdan güçlü kabilelerde destek vermektedir. Böylece din ve devlet işlerinde Suud ve Abdülvehhab ailelerinin yanına etki alanı geniş bazı kabileler de eklenmektedir ve Suudi toplum üzerinde önemli bir hâkimiyet kurulmaktadır. Öte yandan devlet yönetiminde dini, kültürel, toplumsal veya hukuki alanlarda dini ulemanın görüşlerine başvurulmasına karşın siyaset, ekonomi, dış politika gibi alanlarda hanedanlık yönetiminin ulemadan bağımsız şekilde hareket ettiği söylenebilir. Bundan ötürü hanedanlık yönetimi ve ulema arasında dini, örfi, hukuki ve toplumsal konularda istişarenin daha yoğun olduğu ifade edilebilir.

Suudi Arabistan'da din ve devlet ilişkilerinde geçmişte uzunca bir süre ulema ile daha uyumlu ve dengeli bir süreç yaşanırken, yakın dönemde hanedanlık yönetiminin daha baskın hale geldiği görülmektedir. Ulemanın son yıllarda etki alanının daraltıldığı ve hanedanlığın ülke genelinde karar alma mercilerinde daha fazla ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Bunda geçmişteki hanedanlık yönetimlerinin daha gelenekçi günümüzdekilerin ise daha reformcu kanadı temsil etmesinin bir etkisi olduğu söylenebilir. Günümüzde Suudi yönetiminin eğitim, kültür, spor, sanat gibi alanlarda modernleşme teşebbüsleri dikkat çekmektedir. Dahası günümüzde küreselleşme olgusu, teknolojinin gelişimi, toplumsal ve kültürel değişme gibi durumların Suudi Arabistan'da devlet ve toplum ilişkilerinde meydana getirdiği rasyonel değişimlerde göz önünde bulundurulmalıdır. Bugün Suudi Arabistan yönetiminde etkin olan veliaht prens Muhammed bin Selman'ın değişimci ve reformcu kanadı temsil ettiği bilinmektedir.⁴⁰ Bu doğrultuda dini uygulamaların yeniden gözden geçirilmesi, kadın haklarının tekrar ele alınması, İslam düşüncesinin güncellenmesi, ülkenin daha modern hale getirilmesi, toplumsal reformlara ağırlık verilmesi, ülke içerisinde farklı etnik ve dini kimliklere alan açılması gibi birçok değişimin varlığından söz edilebilir. Bu durumun bir yansıması olarak ülke içinde hanedanlık yönetimi ile dini ulema arasındaki güç dengeleri hanedanlık yönetimi lehine artmaktadır.⁴¹ Suudi Arabistan'da din ve devlet ilişkilerinde yaşanan değişimde veliaht prensin 2030 vizyonu⁴² olarak açıkladığı projeksiyonun da önemli bir etkisi vardır. Suudi devletin geleneksel yapısını dönüştürmeyi ve modern bir görünüm kazandırmayı amaçlayan veliaht prens Muhammed bin Selman için Suud toplumu daha çağdaş, özgürlükçü ve dinamik bir yapıya sahip olmalı görüşü ağırlık kazanmaktadır. Buna göre modern dünyanın gerisinde kalmamak, çağdaş gelişmelere ayak uydurmak, dünyadaki gelişmeler ile daha uyumlu olmak, teknolojik gelişmelere açık olmak gibi bazı değişimler Suudi yönetimi tarafından tabii bir durum olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu hedefler doğrultusunda mevcut Suudi yönetimine göre topluma yeni bir kimlik, yaşam biçimi ve vizyon kazandırmak gereklidir. Buna karşın veliaht prensin perspektifinden toplumsal değişim ve dönüşümün istenilen düzeyde gerçekleşmesi için dinî ulemanın ülke içerisinde etkisinin sınırlandırılması fikri de öne çıkmaktadır. Bu doğrultuda örneğin ülke içinde 2016 yılından itibaren ahlak polislerinin yetkilerinin azaltılması, kadınların ehliyet alabilmesi ve araba kullanabilmesi, sinema ve tiyatro tarzı etkinliklerin başlaması, spor müsabakalarına önemli yatırımlar yapılması, kadınlara çalışma hayatında yer verilmeye başlanması, farklı dini ve etnik kimliklere yönelik içkili mekânların sınırlı sayıda açılabilmesine imkân tanınması bu değişimler arasında sayılabilir.⁴³ Bütün bu değişimlerin merkezinde reformcu yapıyla öne çıkan veliaht prensin hanedanlık yönetimi yer almaktadır. Yukarıda pek çok teşebbüs Suudi yönetim anlayışında değişimin ve modernleştirici adımların bir yansıması olarak da yorumlanabilir. Geçmişte benzer konularda oldukça katı bir tutum sergileyen Suudi yönetiminin günümüzde özellikle Veliaht Prens Selman'ın vizyonuyla uyumlu şekilde bir değişim ve dönüşüm çabası içerisinde olduğu görülmektedir. Diğer taraftan bu teşebbüslere karşın, ülkede dini ulema içinden hanedanlık yönetimine değişimler konusunda bazı eleştirilerin de getirildiğini ifade etmek gerekir. Bu durum son yıllarda Suudi Arabistan'da devlet yönetimi ile dinî otorite arasında görüş ayrılıklarının yaşandığına da işaret etmektedir.

Suudi Arabistan'da devletin kuruluş sürecinden itibaren çok güçlü hanedanlık ve ulema ilişkisinin olduğu söylenebilir. Ülkede devletin var oluşu, rejimin güvencesi, sistemin istikrarlı şekilde devam etmesi her şeyden önce bu ittifakın bir bütün halinde

³⁸ Bk. Şark'ul Avsat. "Suudi Arabistan Bakanlar Kurulundan Kral Selman'ın Şura Meclisindeki Konuşmasına Övgü". (05 Ocak 2022), 1.

³⁹ Necmettin Acar. "Muhammed Bin Selman'ın Suudi Arabistan'da Devleti Yeniden Yapılandırma Politikası." TASAM Analiz. (2023), 2.

⁴⁰ Madawi Al-Rasheed. *The Son King: Reform and Repression in Saudi Arabia*. (London: Hurst Publishing, 2020).

⁴¹ Rıdvan Seyyid. "Reform ve Yenilenme Arasında Dini Söylem". *Independent Türkçe*. (17 Nisan 2022), 1.

⁴² Bk. Şark'ul Avsat. "Veliaht Prens Muhammed bin Selman: Suudi Arabistan'ın 2030 Vizyonu Hedeflerinde Büyük Başarılar Elde Etti". (30 Nisan 2021), 1.

⁴³ Mehmet Rakipoğlu. "Suudi Arabistan'ın Yeni Kimlik Arayışı". *Kriter Dergisi* 8/88. (2024), 2.

işlemesine bağlanmıştır. Dolayısıyla devletin siyasal kanadını yöneten hanedanlık yönetimine dönük iç kamuoyunda yaşanabilecek herhangi bir tehdit unsurunu önlemede dini kanadı yöneten ulema önemli bir fonksiyona sahiptir. Modern Suudi Arabistan'ın kuruluşundan itibaren risk veya tehdit durumlarında ulemanın hanedanlık yönetimini koruma ve destekleme görevi yaptığını söylemek mümkündür. Bu kapsamda örneğin 1929 yılındaki İhvan isyanında, 1960'ların başında ülkede televizyon ve radyo yayını başlatmak için kurulan istasyonlara yönelik toplumsal tepkilerde, 1979 yılındaki Kâbe işgalinde ve son olarak 2010'da başlayan Arap Baharı sürecinde Suudi ulema devamlı Suud hanedanlığını desteklemeye dönük adımlar atmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla çeşitli görüş ayrılıklarına rağmen Suudi Arabistan'daki hanedanlık ve ulema arasındaki ortaklık, iç kamuoyundan gelebilecek kitlesel tepkiler karşısında bir bütünleşme stratejine dayanmaktadır. Bu noktada bilhassa Suudi toplumunun kendi içinde yeteri kadar milli bir kimliğe sahip olamaması ve dışardan gelebilecek ideolojik düşüncelerden etkilenme potansiyeli taşıması bir risk unsuru olarak görülebilmektedir. Bunun için ulema fonksiyonel bir görev üstlenerek, Suud toplumunu dinî aidiyetler üzerinden daima hanedanlığa bağlı tutmaya ve itaat etmeye yönelttiği öne sürülebilir. Buradan hareketle ulemanın dini otorite dışında hanedanlığın siyasal otoritesini sağlamaya dönük bir rejim savunucusu rolünün de olduğu ifade edilebilir.⁴⁴ Rejime yönelik tehdit unsurlarının ortaya çıktığı birçok konuda ulemanın hanedanlığın yanında durması ve toplumu biat etmeye davet etmesi bir taraftan rejimin devamlılığı açısından gerekli görülürken diğer yandan dinî ulemanın otoritesinin kalıcı olması açısından da önemlidir. Öyle ki hanedanlık rejiminin otorite kaybettiği ve monarşik sisteme alternatif daha demokratik yönetim modellerinin öne çıktığı bir durumda dinî ulemanın eskisi gibi otoritesini koruması da pek mümkün olmayabilir. Bu şartlarda toplumsal, hukuki, kültürel, sanatsal vb. alanlarda kararlar dinî ulemanın vereceği fetvalardan ziyade toplumun talepleri doğrultusunda bu alanlardaki yetkin kişiler tarafından verilebilir. Böylece ulemanın otoritesi sadece dinî hayatın içeriğinin belirlenmesinde ön plana çıkabilir. Diğer taraftan bu durumda sosyal, kültürel, sanatsal alan ulemanın otoritesinden bağımsız şekilde düzenlenebilir. Esasen Suudi yönetiminin son yıllarda izlediği politikalar ve gerçekleştirdiği yenilikler de bu değişimlere işaret etmektedir. Son yıllardaki bu yeni durumlar katı, baskılayıcı, dışarıya kapalı ve geleneksel özellikleriyle bilinen bir Suudi devlet veya toplum yapısından; modern ve batılı değerlere açık, dünyayla entegre, rekabet gücü yüksek dinamik bir Suudi toplumu inşa etme çabası şeklinde yorumlanabilir.

Suudi Arabistan'da din ve devlet ilişkisinde ulemanın ön plana çıktığı alanlardan birisi olarak özellikle eğitim sistemini de vurgulamak gerekir. Ülkede eğitim sisteminin belirlenmesi ve uygulamasında dinî ulemanın oldukça belirleyici bir işlevi vardır. Bilhassa ülkenin kuruluş sürecinden itibaren eğitim sisteminde ulemanın ağırlığının daha fazla var olduğu görülmektedir. Kız ve erkeğin ayrı şekilde eğitim gördüğü ülkede, eğitim yönetimi bakanlık tarafından yürütülmekle birlikte içeriğinin şekillenmesinde dinî ulemanın görüşleri önemlidir. Eğitimin isteğe bağlı ve ücretsiz şekilde verildiği Suudi Arabistan'da okutulan dersler, okul sistemi, sınıf yapısı gibi çeşitli unsurlar dinî ulemanın görüşleri doğrultusunda belirlenmektedir.⁴⁵ Suudi Arabistan'da eğitim 6+3+3 olmak üzere 12 yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Bunun yanında 12 yıllık ilk, orta ve lise eğitiminden sonra yükseköğretim kurumları da ülke genelinde yer almaktadır. Suudi devlet okullarının yanı sıra özel Suudi kolejlerinin de ülkede hızla arttığı bilinmektedir. Ülkedeki eğitim müfredatının temelinde İslami gelenek ve değerler temel ders olarak okutulmaktadır. Buna karşın Suudi Arabistan'da son yıllarda yaşanan modern teşebbüslerden eğitim sistemi de etkilenmiş ve dinî ulemanın etkisinin azaltılmasına dönük adımlar atılmıştır. Daha modern ve çağın şartlarına uygun şekilde Suudi toplumunu inşa etmek isteyen kraliyet yönetimi yurt içi ve yurt dışında eğitim imkânlarını çoğaltarak, toplumsal dönüşüm sürecinde eğitimin gücünden de yararlanmak istemiştir.⁴⁶

Sonuçta Suudi Arabistan'da din ve devlet ilişkilerinde klasik şekliyle teokratik bir yönetim anlayışı göze çarparken, siyasal otoritenin meşruiyet gücü sağlamak için dinî ulemeden destek aldığı görülmektedir. Dahası dinî ulemanın hanedanlığın siyasal otoritesi için çoğu zaman toplum üzerinde rızaya dayalı ikna edici bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Suudi yönetiminde hanedanlığın aile içinde el değiştirmesi ve yönetimin monarşik sistemle belirlenmesi modern dünyada toplumu merkeze alan ana akım demokratik yönetim sisteminden farklılıklar içermektedir. Anlaşıldığı üzere Suudi devlet işleyişi geleneksel monarşik yapısı içerisinde dine ve dinî kimliklere önemli bir misyon yüklemiş ve devletin hiyerarşik yapısında ulema üst sınıfta konumlanmıştır. Bundan dolayı din ve devlet ilişkilerinde Suudi hanedanlık ailesi ve Vehhabi ulemanın adeta bir seçkinler sınıfını temsil ettiğini söylemek mümkündür.⁴⁷ Ülkede eğitim, hukuk, insan hakları başta olmak üzere pek çok şey ulemanın görüşleri doğrultusunda hanedanlık yönetimi tarafından hayata geçirilmektedir. Buna karşın iç politika, dış politika, ekonomi ve enerji gibi alanlarda hanedanlık yönetiminin nispeten daha bağımsız şekilde hareket edebilme imkânı olduğunu söylemek

⁴⁴ Necmettin Acar. "Suudi Arabistan'da Devletin Yeniden Yapılandırılması ve Ulema-Hanedan İlişkileri". *Dünya Siyaseti* (14 Mart 2024), 1.

⁴⁵ Yusuf Bahri Gündoğdu. "Suudi Arabistan Eğitim Sistemi". *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35. (2013), 135-158.

⁴⁶ Riad Domazeti. *Suudi Arabistan'da Eğitim: İdeoloji ve Modernleşme Arayışları*. (İstanbul: İnsamer Yayınları, 2018), 3-5. Ayrıca bk. Muddassir Quamar. *Education System in Saudi Arabia: Of Change and Reforms*. (London: Palgrave Macmillan, 2020).

⁴⁷ Bk. David Commins. *The Mission and The Kingdom: Wahhabi Power Beyond the Saudi Throne*. (London: I.B. Tauris Publisher, 2016).

mümkündür. Ayrıca Suudi Arabistan devletinin özellikle son yıllarda ortaya koyduğu reformist teşebbüsler dikkate alındığında monarşik ve teokratik yapısına rağmen alternatif bir modernlik iddiası içerisinde olduğu da söylenebilir. Suudi devleti içerisinde monarşik ve teokratik sistemin sınırlayıcı yönlerine rağmen gerçekleşen birtakım değişim ve dönüşüm hamleleri toplumsal kabul üretme potansiyeli taşıyabilmektedir. Suudi Arabistan'da aktüel olarak yaşanan değişimlere Suudi toplumunun yaklaşımı göz önüne alındığında katı Selefi anlayışa dayalı toplumsal, kültürel veya dini hayat yerine modern dünyadaki değişimlere açık ancak İslam'ın ruhuna da uygun olan bir toplumsal, kültürel ve dini hayata daha sıcak baktıkları ifade edilebilir. Nihai olarak reformcu yönüyle öne çıkan mevcut Suudi yönetimi ve tutucu yönüyle bilinen ulemanın varlığı dikkate alındığında ülkede dinî değerler ve modern/seküler değerler arasında yeni bir etkileşim veya rekabet alanı ortaya çıkabileceği söylenebilir.

3.2. İran'da Din ve Devlet İlişkisi

Orta Doğu'da tarihsel olarak köklü geçmişe sahip olan ülkelerden birisi de İran'dır. İran'da din ve devlet ilişkisinin geçmişini Şia düşüncesinden hareketle 16. yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Safeviler birlikte başlayan süreç 19. yüzyıla kadar devam etmiş ve İran bölgesinde Şii ulema zamanla kurumsallaşmaya başlamıştır. 20. Yüzyılın ikinci yarısından sonra ise İran'da Ayetullah Humeyni'nin öncülüğünde yeni bir Şii ekol ön plana çıkmış, bu doğrultuda 1979 devriminden sonra din ve devlet ilişkileri Humeyni'nin ve devrim yanlılarının çizdiği çerçevede ilerlemiştir.⁴⁸ Günümüzde Basra körfezine kıyısı bulunan ülkelerden biri olan İran, yaklaşık olarak 90 milyon bir nüfusa sahiptir. İran nüfusunun %90'ı Şia inancına sahipken %10 civarı da Sünniliği benimsemiştir.⁴⁹ İran, 1920'li yıllardan 1979 yılındaki İslam devrimine kadar Rıza Şah Pehlevi tarafından yönetilmiş ve uzunca bir süre daha çok seküler ve batılı bir yaklaşım tarzına sahip olmuştur. Ayetullah Humeyni'nin gerçekleştirdiği 1979 devrimi sonrası Şah rejimi yıkılırken, yerine İslami çerçevede bir yönetim sistemi inşa edilmiştir. Bu değişim İran'da din ve devlet ilişkilerinin bütüncül olarak yeni bir anlayışla inşa edilmesine neden olmuştur. Devletin adının İran İslam Cumhuriyeti olarak tanımlanması, dinî ulemanın devlet yönetiminde etkin olması, toplumsal hayatta katı kuralların belirlenmesi, kadın ve erkeklere birtakım kısıtlamalar getirilmesi, eğitim, kültür ve sanat gibi alanlarda İslamî çerçeveye uymayan konularda sınırlandırmalar yapılması bu yeniliklere örnek olarak verilebilir. Bunun yanında devrim sonrası etkin hale getirilen İslami anayasa, İslami Şura Meclisi, Velayet-i Fakih anlayışı ve Uzmanlar Konseyi gibi yapılarda devlet işleyişinde dinin rolüne dikkat çekmektedir.⁵⁰

İran devletinin siyasal sisteminin işleyişinde İslam devrimi sonrası dinî ulemanın merkezî rol oynadığı görülmektedir. Devletin siyasi kanadını yöneten politik lidere karşın hukuki, kültürel veya toplumsal hayatta dinî kuralların belirlenmesi ve uygulanması için dinî lidere de ihtiyaç duyulmuştur.⁵¹ 1979 yılındaki İslam devrimi sonrası devrimin mimarı olan Humeyni dinî lider (rehber) olarak konumlanırken Ebul Hasan Beni Sadr İran'ın ilk siyasi lideri olarak Cumhurbaşkanı olmuştur. İran'da dinî liderler süreç içerisinde ulema tarafından belirlenirken; siyasi liderler seçim yoluyla demokratik teamüller çerçevesinde göreve gelmektedir. Buna karşın siyasi liderliğe aday olacak kişilerin ülkedeki dinî lider ve ulemanın onayından geçmesi de gerekmektedir. Bu açıdan İran'da siyasi liderlerin dinî lider ve ulemanın onayına tabi olduklarını söylemek mümkündür. Bu durum İran'da devlet işlerinin yürütülmesinde dinî lider ve ulemanın etkisinin olduğuna açıkça işaret etmektedir. Bu bakımdan İran'daki yönetim sistemini demokrasi ve teokrasinin bileşimi karma bir sistem olarak tanımlamak gerekir.⁵² Şöyle ki siyasi liderin devlet ve toplum yönetiminde onu denetleyen ve rehberlik görevi yürüten dinî lider ve ulema bulunmaktadır. Dinî lider ve ulemeden oluşan uzmanlar konseyi siyasi liderin söylem ve eylemlerinde İslami açıdan tutarlılık oluşturmasını düzenli olarak denetlemektedir. Bundan dolayı devlet yönetiminde Cumhurbaşkanı konumundaki siyasi lider dış politika, iç politika, hukuk, eğitim, ekonomi gibi pek çok alanda dinî lider ve ulema ile karşı karşıya gelmemeye özen göstermektedir.⁵³ Buradan hareketle siyasi liderin meşruiyet kaynağında toplumdan önce dinî liderin önemli bir belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Dinî liderin siyasi lidere ön onay vermesi dinî teamüllerin modern siyasi ve hukuki teamüllerin önünde olduğuna işaret etmektedir. Bu çerçevede siyasi liderin seçiminde siyasal ve toplumsal açıdan demokratik bir işleyişten söz edilebilirken, dinî ve hukuki açıdan teokratik bir işleyiş mekanizması dikkat çekmektedir.

İran'ın yönetim sisteminde Velayet-i Fakih uygulaması da oldukça dikkat çekicidir. Kelime anlamı olarak "fakihin yönetme yetkisi/otoritesi" anlamına gelen kavram, İran İslam Cumhuriyeti'nin özellikle devrim sonrası yönetim anlayışında önemli bir yer tutmuştur. Velayet-i Fakih anlayışının temelleri esasen Şiiilikteki imamet anlayışına dayandırılmıştır. Buna göre Şii ulema

⁴⁸ Behroz Moazami. *İran'da Devlet, Din ve Devrim*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).

⁴⁹ Fuat Aydın. "Ortaoğu Ülkelerinin Dinsel Yapısı". *Ortaoğu Yılığ* (2011), 531-532.

⁵⁰ Mazlum Uyar. "Velayet-i Fakih'in Ortaya Çıkışı ve Değerlendirilmesi". *Dini Araştırmalar Dergisi* 2/6 (2000), 77-98.

⁵¹ Fatih Varol. "The Politics of the Ulama: Understanding of the Influential Role of the Ulama in Iran". *Milel ve Nihal Dergisi* 13/2 (2016), 135-147.

⁵² Moazami. *İran'da Devlet, Din ve Devrim*. 243.

⁵³ Ünal Gündoğan. "Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme." *Ortaoğu Analiz Dergisi* (2011), 97. Ayrıca bk. M. Ayatollahi Tabaar. *Religious Statecraft: The Politics of Islam in Iran*. (New York: Columbia University Press, 2018).

tarafından kayıp 12. İmamın yerine bir kişinin ümmete önderlik yapması gerektiği anlayışı geliştirilmiştir. Şiiiler için imamet anlayışı Hz. Peygamberden beri süregelen bir durumdur. Bu nedenle Velayet-i Fakih yöntemiyle imam/önder anlayışı sürekli olarak var olmalı ve ümmetin yönetimini bir kişi daima üstlenmelidir.⁵⁴ İran'da devrimin lideri Humeyni'ye göre Velayet-i Fakih anlayışı imametın bir gereği olarak devam etmelidir. Çünkü ona göre Peygamberin vahye muhatap olma ve onu tebliğ etme görevi sona ermekle birlikte imamet görevi sürmektedir. Dolayısıyla bu görev Peygamber sonrası onun ümmeti içinden çıkan ve belli özelliklere sahip olan imamlardan birisine verilmeli ve o fakih ümmete liderlik etmelidir. İşte bu yaklaşım İran'da devrim sonrası velayet anlayışına dayalı yeni bir dini-politik sistemin temellerinin atılmasına sebep olmuştur. Böylece İran'da siyaset, toplum, hukuk ve diğer birçok alan Velayet-i Fakih anlayışı doğrultusunda seçilmiş bir kişinin denetlemesi ve onaylaması şeklinde bir işleyiş mekanizmasına bağlı hale gelmiştir.⁵⁵

Yine İran'da din ve devlet ilişkisinde Velayet-i Fakih anlayışıyla bağlantılı olarak ele alınması gereken bir kurum da uzmanlar konseyidir. Ülkede dinî lideri seçmek, denetlemek veya görevine son vermek amacıyla devrimden sonra kurulan uzmanlar konseyi/meclisi önemli misyonlardan birisi olan anayasal bir kurumdur.⁵⁶ Bu meclis sekiz yıllığına görev yapan imamlardan oluşmakta ve imamlar dinî bilgi konusunda donanımlı, halkın güvenini kazanmış ve ahlaklı kişiler arasından tercih edilmektedir. Uzmanlar konseyi üyeleri doğrudan halk tarafından seçilmekte, 88 üyeli uzmanlar konseyi için ülkenin tüm eyaletlerinden şartları taşıyan imamlar adaylık başvurusunda bulunabilmektedir. Uzmanlar konseyi üyeleri dinî ve politik bir anlayışla oluşturulan Velayet-i Fakih sisteminde dinî liderin (rehberin/fakihin) seçiminde ve görevini yapmasında kritik rol oynamaktadır. Bu nedenle İran'da dinî kimliklerin oluşturduğu uzmanlar meclisi ile ilgili seçimler politik seçimler kadar önemli görülmektedir.⁵⁷

İran devletinin yönetim esaslarını oluşturan anayasası da İslamî kurallara dayanmaktadır. Toplamda 177 maddeden oluşan anayasada devletin dini olarak İslam ve mezhebinin de Şia olduğu hükme bağlanmıştır. Bunun yanında devletin kuruluş ve işleyiş amaçlarının bütünüyle İslam şeriatına dayandığı, velayet-i fakih ve imamet anlayışları da anayasada yer almıştır. Devletin yasama, yürütme ve yargı sistemindeki kişileri seçmek ve denetlemek için dinî lider olarak bir rehber belirlenmesi de anayasada teminat altına alınmıştır.⁵⁸ Rehberin seçilmesi de yine anayasada adil olmak, takva sahibi olmak, iyi fıkıh bilmek, fetva verebilmek ve halkın takdirini kazanmış olmak gibi bazı şartlara bağlanmıştır.⁵⁹ Anayasanın genel çerçevesinden de görüldüğü üzere İran'da devletin hukuk sistemi İslamî çerçevede şekillenmiştir. Hükümeti, meclisi ve yüksek yargı organlarını denetleme yetkisi rehber niteliğinde olan dinî lidere anayasal hak olarak verilmiştir. Bu durum modern dünyada demokratik bir rejim içerisinde teokratik anlayışın yerleştirilmesi ve karma bir modelin inşa edilmesi anlamı taşımaktadır. İran İslam Cumhuriyeti bu anlayıştan dünyada örneği az sayıda olan ülkeler arasında yer almaktadır. Diğer bir ifadeyle Cumhuriyet adıyla kurulan ancak içerisinde teokratik kuralların hâkim olduğu bir hukuk sistemi inşa eden ender ülkelerden birisidir. Bundan ötürü modern dünyada din ve devlet ilişkilerinin tartışılmasında İran devletinin önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.⁶⁰ İran İslam Cumhuriyeti'nin ortaya koyduğu bu model demokrasi ile teokrasiyi, geleneksel ile modern bir sistem içerisinde bütünleştirme çalışması olarak da yorumlanabilir. İran'ın devrimden günümüze kadar ki süreçte siyasal ve toplumsal yapısında muhafazakâr, ılımlı, liberal ve reformcu gruplar şeklinde farklılıklar dikkate alındığında sahip olduğu hibrit yapı daha iyi anlaşılabilir. Bu durum İran toplumunda devrim sonrası dinî değerlerin yanında modern ve seküler değerlerin de zemin bulduğunu gösterebilir. İran'da devlet yapısı içerisinde dinin şekillendirdiği alanlardan birisi de eğitimidir. Devrim sonrası İslami çerçevede şekillenen devlet sisteminde eğitimin yapısı da dinî teamüller doğrultusunda dönüştürülmüştür. İran'da eğitimin Allah'a (yaratıcıya) inanan nesiller yetiştirmek eğitimin temel amaçları arasında ön sıralarda gelmektedir. Yine dini inanç doğrultusunda İran'da kız ve erkeğe okullarda ayrı eğitim verilip, karma bir eğitim sistemi uygulanmamaktadır.⁶¹ İran'da eğitim sistemi ilkökul, ortaokul, lise ve üniversite eğitimi şeklinde sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmada ilkökul eğitimi 6 yıl, ortaokul ve lise eğitimi ise 3'er yıl olarak belirlenmiştir. İlk ve ortaokul kademelerindeki eğitim zorunluysen, lise düzeyindeki eğitim isteğe bağlıdır.

⁵⁴ A. Hüsrev Çelik & Mücahit Yanılmaz. "İran Dış Politikasında Kurumsal ve Kuramsal Bir Aktör: Velayet-i Fakih". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 116 (2017), 149-150.

⁵⁵ Hasan Onat. "İran İslam Devrimi ve Şiilik". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2013), 228-229. Ayrıca detaylı bilgi için bk. Ayetullah Humeyni. *İmam Humeyni'nin İlahi ve Siyasi Vasiyetnamesi*. İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı, 1989; *İslam'da Devlet: Velayet-i Fakih*. çev. Ahmed Hüseyinoğlu. (İstanbul: Ehl-i Beyt Yayınları, 2022).

⁵⁶ Patrick Schmidt. "Understanding Iran's Assembly of Experts Vote". The Washington Institute for Near East Policy Analysis, (16 Şubat 2016), 1-4.

⁵⁷ Anadolu Ajansı. "İran, 1 Martta Parlamento ve Uzmanlar Meclisi Seçimleri İçin Sandığa Gidecek". (26 Şubat 2024), 1.

⁵⁸ Ömer Okumuş, *İran İslam Cumhuriyeti Anayasası*. (İstanbul: Kayihan Yayınevi, 1980).

⁵⁹ Ahmet Kılınç. "İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları". *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/2. (2008), 925-926.

⁶⁰ Bk. Said Amir Arjomand & Nathan J. Brown. *The Rule of Law, Islam and Constitutional Politics in Egypt and Iran*. (New York: New York University Press, 2013).

⁶¹ Pınar Arslan. "Education System of Iran: A Comparison with Turkey in Terms of Purpose, Structure and Process." *Route Educational and Social Science Journal*. 5/11 (2018), 61.

İlkokul eğitiminde temel hayat bilgisi dersleri ağırlıklı olarak verilirken ortaokul derslerinde dinî inancın ön planda olduğu bir eğitim metodu uygulanmaktadır. Örneğin Şia inancı ve felsefesi, Kur'an-ı Kerim, Arapça gibi dersler eğitim müfredatı içerisinde zorunlu olarak yer almaktadır.⁶² İran'da devletin devrimden sonra eğitim sistemini dinî çerçevede şekillendirmesinde devrim lideri Humeyni'nin perspektifi önemli yer tutar. Ona göre devrimi canlı tutacak en önemli şey kültürel ve toplumsal açıdan insanların bu devrime inanması ve onu içselleştirmesidir. Bunun içinde nesillerin İslam inancı ve kültürü ile yetiştirilmesi gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda devrim sonrası İran'da eğitim müfredatı güncelleme çalışmaları yapılmış, İslam inancı çerçevesinde bir eğitim programı hazırlanmış ve devrim düşüncesine eğitim sisteminde yer verecek eğitimci kadrolar oluşturulmuştur.⁶³ Görüldüğü üzere İran'da Cumhuriyet yönetiminin varlığına karşın devletin siyaset, hukuk, eğitim ve sosyal yapı gibi birçok hususu İslami teamüller çerçevesinde şekillenmiştir. 20. yüzyılda modern dünyada demokrasi ve teokrasi arasında karma model inşa etmeyi başaran İran, devrimin üzerinden uzunca bir süre geçmesine rağmen İslami Cumhuriyet modelini devam ettirmektedir. Din ve devlet ilişkisinin dönüşüm geçirdiği ve dinî devlet modellerinin yerini laik ve rasyonel hukuk çerçevesinde işleyen devlet modellerinin aldığı günümüzde, İran İslam Cumhuriyeti devleti din merkezli sistemize eden ve Cumhurbaşkanı demokratik işleyişle göreve getiren bir devlet anlayışı benimsemiştir. Siyasal yönetimin, hukuk sisteminin, eğitim programının, insan haklarının önemli ölçüde dinî referanslı olduğu ülkede, modernite ile uyumlu laik devlet anlayışının yerine daha çok gelenekle içi içe İslami devlet anlayışı öne çıkmıştır.⁶⁴ Ancak bu durum modern değerlere İran toplumunun bütünüyle kapalı olduğu manasına gelmemektedir. Her ne kadar devlet yönetimi İslami çerçevede olsa da toplumsal yapıda modern/seküler formlar bulunabilmektedir.

Diğer taraftan İran'da ulema, siyasal aktörler ve entelektüeller içerisinde din ve devlet ilişkileri bağlamında iki ana akımın varlığından bahsetmek gerekir. Bunlardan birisi muhafazakârlar, diğeri ise reformcular olarak isimlendirilmektedir.⁶⁵ Muhafazakârların yaklaşımına göre İran İslam Cumhuriyeti'nin devlet yönetimi, hukuk, eğitim, insan hakları gibi pek çok konuda izlediği katı İslamî politikalar doğru olarak nitelendirilirken; reformcular kanadını temsil edenlere göre siyasal, hukuki, toplumsal alanda daha esnek ve liberal politikalar izlenmesi gerekmektedir. Yine bu kesime göre İslam aşırılığa gidecek şekilde uygulanmamalı, siyasal ve toplumsal hayatta insanlara daha geniş alanlar tanınmalıdır. Dahası reformcu kesime İran'da devletin vatandaşlarına katı İslami kuralları uygulaması insanların devlete olan güvenini ve din ile olan ilişkisini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Bu sebeple reformculara göre çağın şartlarına uygun şekilde devletin toplumla ilişkilerinde birtakım değişimler yaşanmalıdır. Devletin dinî perspektifini topluma dayatması yerine toplumun beklentilerine ve zamanın ruhuna uygun şekilde daha ılımlı bir yol izlenmelidir.⁶⁶ Gelinek noktada İran toplumunda iki farklı grubun varlığı İslam devrimi sonrası toplumsal yapıda kendini gösteren katı ve sınırlayıcı devlet yaklaşımının artık önemli oranda bir muhalefet ürettiğine işaret etmektedir. Buna göre İran'da toplumsal talep olarak belli kesimler tarafından demokratik ve teokratik sistem içerisinde daha ılımlı ve toleranslı bir devlet-toplum ilişkisinin talep edildiği anlaşılmaktadır. Dahası bu kesimin bakış açısına göre böyle bir değişim İran'ı modern dünyada siyasal ve dinî yapısıyla alternatif bir model haline de getirebilir.

Sonuç

Suudi Arabistan ve İran örnekleri üzerinden din ve devlet ilişkileri incelendiği bu çalışmada öncelikle din, modernite ve toplum ilişkisi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda modernite ve din ilişkisinin topluma yansımaları kısaca incelenmiştir. Daha sonra modern dünyada din ve devlet ilişkilerindeki değişim tartışılmış ve modern devlette batı merkezli dine biçilen rol üzerinde durulmuştur. Çalışmanın son bölümünde Orta Doğu-İslam dünyasında monarşik ve teokratik yapısıyla Suudi Arabistan ile demokratik ve teokratik yapısıyla İran devletlerinin iki farklı model olarak modern dünyada din ve devlet ilişkilerini nasıl kurguladıkları analiz edilmiş ve günümüzdeki durumları ele alınmıştır. Neticede her iki ülkenin devlet sistemi içerisinde siyasi, hukuki ve toplumsal açıdan dinin, dinî kurumların ve dinî kimliklerin nasıl bir rol oynadığı ve aralarında ne tür farklılıklar olduğu ortaya konulmuştur.

Çalışmadan elde edilen sonuca göre monarşik ve teokratik devlet yapısıyla Suudi Arabistan'da din, dinî kurum ve dinî kimlikler Suud hanedanlığının egemenlik alanı için oldukça önemlidir. Şöyle ki modern anlamda devletin kuruluş tarihi olan 1932 yılından günümüzde dinî ulema devlet hiyerarşisi içerisinde daima üst kademelerde yer almıştır. Ülkede hanedanlık açısından toplumsal,

⁶² Parvin Nadim. "İran Eğitim Sistemi: Bir Değerlendirme". *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 8 (1996), 158-159.

⁶³ Riad Domazeti. *İran'da Eğitim: Batı Eğitim Mirasından Devrimci Eğitime*. (İstanbul: İnsamer Yayınları, 2018), 5.

Ayrıca bk. David Menashri. *Education and the Making of Modern Iran*. (New York: Cornell University Press, 1992);

⁶⁴ Mehram Kamrava. *How Islam Rules in Iran: Theology and Theocracy in the Islamic Republic*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2024).

⁶⁵ Bk. Raz Zimmt. *Reformists in Iran: Between Conservatives and Subversives*. (Tel Aviv: Institute for National Security Studies Publishing, 2022).

⁶⁶ Asiye Tıgılı. "Minimum Din Maksimum Demokrasi: Müslüman Entelektüellerin Bakışıyla İran'daki Siyasal İslam Tecrübesinin Kısa Bir Tahlili". *Alternatif Politika Dergisi* 7/3 (2015), 392-393.

siyasal ve hukuki kararlar alma ve uygulama noktasında Vehhabi dini ulemanın desteği bir meşruiyet sağlama amacı taşımıştır. Aynı şekilde Vehhabi dinî ulemanın ülke içindeki güçlü ve elit konumunu muhafaza etmede de Suud hanedanlığının ekonomik ve siyasal gücü kullanılmıştır. Bu açıdan hem hanedanlık ailesinin hem de dinî ulemanın birbirleriyle karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan İran'da ise Suudi Arabistan'dan farklı olarak dinî liderin ve ulemanın siyasal liderin üzerinde pozisyon aldığı ve ülke yönetiminde belirleyicilik düzeyinin çok daha yüksek olduğu anlaşılmıştır. Suudi Arabistan'da hanedanlık ve ulema arasında daha çok dengeli bir yapı varken, İran'da dini liderin ve ulemanın siyasal liderden çok daha etkin olduğu görülmüştür.

Suudi Arabistan'da devletin hukuk, din, eğitim, insan hakları, kültür, sanat gibi birçok alanda atacağı adımlarda dinî ulemanın etkisinin yüksek olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda Şûra Meclisi üyelerinin dini ulemadan oluşması ve devletin monarşik sistemi içerisinde krala danışmanlık organı vazifesi yapması din ve devlet ilişkisinde önemli bir parametre olarak görülebilir. Buna karşın Suud hanedanlığının Batı dünyası ile ilişkiler, dış politika veya ekonomi politikaları gibi çeşitli alanlarda ise dinî ulemadan biraz daha bağımsız hareket edebildiği söylenebilir.

Öte yandan İran'da, demokratik ve teokratik yapısıyla dine ve dinî kimliklere 1979 İslam devrimi sonrası devletin yeniden sistemize edilmesinde önemli bir misyon biçmiştir. Buna göre demokratik yönetim biçimini benimseyen İran'da anayasal hukuk sistemi, kadın ve erkek hakları, eğitim, sanat, siyaset, dış politika, din ve ahlak gibi pek çok husus dini rehber ve Şii ulemanın belirlediği dinî kurallar çerçevesinde şekillenmiştir. Devrim sonrası oluşturulan Velayet-i Fakih sistemi ile devletin hiyerarşik yapısının en üstüne dinî liderin yerleştirildiği görülmüştür. Ayrıca siyasal liderin dini liderin onayından geçerek halkın takdirine sunulması şeklinde bir yapıyla teokratik bir yapıyla demokratik karma bir sistemin inşa edildiği söylenebilir.

İran'da Cumhuriyet rejimi altında dinî kişi ve kurumların denetleme ve onaylama yetkisi olduğu karma bir yapı tanzim edilerek, modern dünyada alternatif bir demokratik sistem kurgulamaya çalıştığı söylenebilir. Şiiliğin dünyadaki en önemli merkezi olarak kabul edilen ülkede; siyasal, hukuki ve toplumsal yapının inşasında da Şii inancının ve düşüncesinin önemli bir rol oynadığı görülmüştür. Ülkede İslam devriminin devlet içinde pekiştirilmesi ve devrim ihracı söylemlerinin yaygınlaştırılması, İslami Şura Meclisinin oluşturulması, dini liderin (rehber/fakih) tayin edilmesi, uzmanlar konseyi ve devrim muhafızları gibi yapıların ihdas edilmesi Şii ulemanın devlet içerisinde etkisini ve gücünü göstermesi açısından dikkat çekicidir. Suudi Arabistan'da da benzer şekilde Sünni ulemanın devlet içerisinde önemli gücü olmasına rağmen; İran ile mukayese edildiğinde Şii ulema kadar her alanda belirleyici olduğunu söylemek zordur.

Sonuç olarak modern Orta Doğu'da farklı gelenekleri temsil eden Suudi Arabistan ve İran'ın iki farklı model devlet anlayışı içerisinde dinî, dinî kurumları ve dinî kimlikleri nasıl fonksiyonel kullandıkları görülmüştür. Günümüzde demokratik ve laik devletlerin ön planda olduğu modern dünyada, Suudi Arabistan ve özellikle İran devletinin alternatif yönetim sistemi kurgulayarak modern dünyada ana akımdan farklı bir yol çizmek istedikleri anlaşılmıştır. Görüldüğü kadarıyla her iki devlette din ve dinî kurumların gücünden istifade etmeye çalışmıştır. Buna karşın dinî siyasal meşruiyet kaynağı olarak merkeze alan bu devletlerin modernleşme çabalarından da geri kalmadıkları görülmüştür. Bugün Suudi Arabistan yönetimi monarşik ve teokratik devlet yapısı içerisinde modernleşme çabaları içerisinde girerken, İran ise demokratik ve teokratik devlet yapısı ile alternatif bir modernlik kurgulamaya çalışmaktadır. Buna karşın Suudi Arabistan'ın son yıllarda ortaya koyduğu değişim ve dönüşüm çabaları İran'a göre daha fazla modernize edici bir özellik taşımaktadır. Eğitim, kültür, teknoloji, spor, insan hakları gibi birçok alanda yeni adımlar atarak, batılı ve modern değerlere yaklaşan bir Suud yönetimi dikkat çekerken; İran'da bu tarz teşebbüslerin yönetim nezdinde pek gerçekleşmediği ancak ülkedeki belli toplumsal gruplar içerisinde ortaya çıktığı şeklinde bir yorum yapılabilir. Bu bakımdan Suudi Arabistan'ın İran'a göre din ve devlet ilişkilerinde son yıllarda daha esnek ve değişimci bir yaklaşım sergilediğini söylemek mümkündür. Bunun yanında her iki ülkenin sahip olduğu teokratik sistemle entegre edilmiş monarşik ve demokratik sistem içerisinde; toplumun modern dünyadaki değişimlere açık, temel insan haklarına saygılı, İslam'a uygun ve dengeli toplumsal, kültürel ve dinî hayat beklentisi olduğu da söylenebilir.

Kaynakça | References

- Acar, Necmettin. "Muhammed Bin Selman'ın Suudi Arabistan'da Devleti Yeniden Yapılandırma Politikası." *TASAM Analiz*. (2023), 1-13.
- Acar, Necmettin. "Suudi Arabistan'da Devletin Yeniden Yapılandırılması ve Ulema-Hanedan İlişkileri". *Dünya Siyaseti* (14 Mart 2024), 1. <https://dunyasiyaseti.com/icerik/suudi-arabistanda-devletin-yeniden-yapilandirilmesi-ve-ulema-hanedan-iliskileri.html>
- Adaloğlu, Hasan Hüseyin "Siyasetnamelerde Din-Devlet İlişkisi". *SUTAD* 43. (2018). 313-324.
- Al-Rasheed, Madawi. *The Son King: Reform and Repression in Saudi Arabia*. London: Hurst Publishing, 2020.
- Altıntaş, Ramazan. *Din ve Sekülerleşme*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2005.
- Altun, Tuğba. "Suudi Arabistan'da Tutuklanan Alimler ve Olası Nedenler." *ORSAM Bakış* 126. (2020), 1-16.
- Anadolu Ajansı. "İran, 1 Martta Parlamento ve Uzmanlar Meclisi Seçimleri İçin Sandığa Gidecek". (26 Şubat 2024), 1. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-1-mart-ta-parlamento-ve-uzmanlar-meclisi-secimleri-icin-sandiga-gidecek/3148136#>
- Arjomand, Said Amir & Brown, Nathan J. *The Rule of Law, Islam and Constitutional Politics in Egypt and Iran*. New York: New York University Press, 2013.
- Arslan, Pınar. "Education System of Iran: A Comprasion with Turkey in Terms of Purpose, Structure and Process." *Route Educational and Social Science Journal*. 5/11 (2018), 49-65.
- Asaf, Hüseyin. *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1988.
- Ataman, Muhittin & Kuşcu, Yurdanur. "Suudi Arabistan'daki Siyasal ve Toplumsal Olayların Gelişimini Etkileyen Faktörler", *Alternatif Politika Dergisi* 4/1. (2012), 1-26.
- Aydın, Fuat. "Ortadoğu Ülkelerinin Dinsel Yapısı". *Ortadoğu Yıllığı* (2011), 519-548.
- Bozarslan, Hamit. *Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi: Arap İsyanlarından Önce ve Sonra*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Suudi Arabistan ve Vehhabilik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Suudi Siyasetinde Dini Otoritenin Rolü". *AA Analiz*. (2017), 1. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/suudi-siyasetinde-dini-otoritenin-rolu/851641>
- Canatan, Kadir. *Müslüman Dünyada Toplumsal Değişme: Medenileşme, Modernleşme ve Mondializasyon*. İstanbul: Mana Yayınları, 2018.
- Casanova, Jose. "The Secular and Secularisms". *The Religious-Secular Divide: U.S. Case* (ed.). Baltimore: John Hopkins University Press, 2009.
- Choueiri, Youssef. *Ortadoğu Tarihi: Dini, Siyasi ve Ekonomik Perspektiften*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2017.
- Cleveland, William. *Modern Ortadoğu Tarihi*. çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2015.
- Commins, David. *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*. London: I.B.Tauris Publisher, 2006.
- Commins, David. *The Mission and The Kingdom: Wahhabi Power Beyond the Saudi Throne*. London: I.B. Tauris Publisher, 2016.
- Comte, Auguste. *A General View of Pozitivizm*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Çaha, Ömer. *Modern Dünyada Din ve Devlet*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Çelik, A. Hüsvrev & Yanılmaz, Mücahit. "İran Dış Politikasında Kurumsal ve Kuramsal Bir Aktör: Velayet-i Fakih". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 116 (2017), 145-158.
- Dağı, İhsan. *Ortadoğu'da İslam ve Siyaset*. İstanbul: Boyut Kitapları, 2002.
- Delong, Natana J. *Wahhabi Islam: From Revival to Reform to Global Jihad*. New York: New York University Press, 2008.
- Domazeti, Riad. *Suudi Arabistan'da Eğitim: İdeoloji ve Modernleşme Arayışları*. İstanbul: İnsamer Yayınları, 2018.
- Domazeti, Riad. *İran'da Eğitim: Batı Eğitim Mirasından Devrimci Eğitime*. İstanbul: İnsamer Yayınları, 2018.
- Domazeti, Riad. *Suudi Arabistan Raporu*. İstanbul: İnsamer Yayınları, 2021.
- Dursun, Davut. "Ortadoğu'nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 50 (2005), 1231-1274.
- Ertit, Volkan. *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları, 2019.
- Gündoğan, Ünal. "Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme." *Ortadoğu Analiz Dergisi* (2011), 93-99.
- Gündoğdu, Yusuf Bahri. "Suudi Arabistan Eğitim Sistemi". *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35. (2013), 135-158.
- Hampson, Norman. *The Enlightenment*. London: Penguin Books, 1991.
- Harman, Ömer Faruk. *'Din ve Vicdan Hürriyeti'*. TDV İslam Ansiklopedisi maddesi. C.9. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Hıdır, Özcan. "Ortadoğu'da Etnik Bloklaşma ve Suudi Arabistan Şiileri". *AA Analiz* (2017), 1. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/ortadoğu-da-etnik-bloklaşma-ve-suudi-arabistan-siileri/967060>
- Hirst, John. *The Sorthest History of Europe*. Collingwood: Black Inc. Publishing, 2012.
- Humeyni, Ayetullah. *İmam Humeyni'nin İlahi ve Siyasi Vasiyetnamesi*. İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı, 1989.

- Humeyni, Ayetullah. *İslam'da Devlet: Velayet-i Fakih*. çev. Ahmed Hüseyinoğlu. İstanbul: Ehl-i Beyt Yayınları, 2022.
- İnan, Akif. *İslam Dünyası ve Ortadoğu*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2023.
- Kamrava, Mehram. *How Islam Rules in Iran: Theology and Theocracy in the Islamic Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2024.
- Kartal, Gökhan. "The Relationship Between Energy Security, Exports and Economic Growth: The Case of Middle Eastern Countries". *Turkish Journal of Middle Eastern Studies* 9/1. (2021), 15-45.
- Kılınç, Ahmet. "İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları". *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/2. (2008), 925-926.
- Kirman, Mehmet Ali & Çapcıoğlu, İhsan. *Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Köse, Ali. "Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar". *Liberal Düşünce Dergisi* 24. (2001), 150-165.
- Köse, Ali. *Laik Ama Kutsal*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006.
- Köse, Ali & Küçükcan, Talip. *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Küçükcan, Talip. "Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası." *TDV İslam Araştırmaları Dergisi* 13. (2005). 109-128.
- Mardin, Şerif. *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Menashri, David. *Education and the Making of Modern Iran*. New York: Cornell University Press, 1992.
- Moazami, Behroz. *İran'da Devlet, Din ve Devrim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Meriç, Nevin. *Değişen Kentte Dini Hayat*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2005.
- Nadim, Parvin. "İran Eğitim Sistemi: Bir Değerlendirme". *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 8 (1996), 153-165.
- Niblock, Tim. *State, Society and Economy in Saudi Arabia*. London: Palgrave Macmillan, 1982.
- Okumuş, Ömer. *İran İslam Cumhuriyeti Anayasası*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980.
- Okumuş, Ejder. "İslam, Müslümanlar ve Toplumsal Değişim". *Tevilat Dergisi* 1/1. (2020), 61-95.
- Onat, Hasan. "İran İslam Devrimi ve Şiilik". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2013), 223-256.
- Özay, Mehmet. *Sekülerleşme ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Poggi, Gianfranco. *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Quamar, Muddassir. *Education System in Saudi Arabia: Of Change and Reforms*. London: Palgrave Macmillan, 2020.
- Rakipoğlu, Mehmet, "Suudi Arabistan'ın Yeni Kimlik Arayışı". *Kriter Dergisi* 8/88. (2024).
- Varol, Fatih. "The Politics of the Ulama: Understanding of the Influential Role of the Ulama in Iran". *Milel ve Nihal Dergisi* 13/2 (2016), 129-152.
- Vincent, Andrew. *Modern Political Ideologies*. London: Wiley-Blackwell Publishing, 2009.
- Uyar, Mazlum. "Velayet-i Fakih'in Ortaya Çıkışı ve Değerlendirilmesi". *Dini Araştırmalar Dergisi* 2/6 (2000), 77-98.
- Sayyid, Salman. "Sekülerizm". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*. 2/4. (2016). 213-229.
- Schmidt, Patrick. "Understanding Iran's Assembly of Experts Vote". *The Washington Institute for Near East Policy Analysis*, (16 Şubat 2016), 1-4. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/understanding-irans-assembly-experts-vote>
- Seyyid, Rıdvan. "Reform ve Yenilenme Arasında Dini Söylem". *Independent Türkçe*. (17 Nisan 2022), 1. <https://www.indyturk.com/node/498731/d%C3%BCnyadan-sesler/reform-ve-yenilenme-aras%C4%B1nda-dini-s%C3%B6ylem>
- Şark'ul Avsat. "Velihaht Prens Muhammed bin Selman: Suudi Arabistan'ın 2030 Vizyonu Hedeflerinde Büyük Başarılar Elde Ettik". (30 Nisan 2021), 1. <https://turkish.aawsat.com/home/article/2944261/veliaht-prens-muhammed-bin-selman-suudi-arabistan%C4%B1n-2030-vizyonu-hedeflerinde>
- Şark'ul Avsat. "Suudi Arabistan Bakanlar Kurulundan Kral Selman'ın Şura Meclisindeki Konuşmasına Övgü". (05 Ocak 2022), 1. <https://turkish.aawsat.com/home/article/3396486/suudi-arabistan-bakanlar-kurulu%E2%80%99dan-kral-selman%E2%80%99%C4%B1n-%C5%9Fura-meclisi%E2%80%99ndeki>
- Şarkul Avsat. "Suudi Arabistan'ın Nüfusu Yüzde 41,6'sı Yabancı Olmak Üzere 32,2 Milyona Ulaştı". (31 Mayıs 2023), 1. <https://turkish.aawsat.com/k%C3%B6rfez/4357281-suudi-arabistan%E2%80%99n-n%C3%BCfusu-y%C3%BCzde-416%E2%80%99s%C4%B1-yabanc%C4%B1-olmak-%C3%BCzere-322-milyona-ula%C5%9Ft%C4%B1>
- Tabaar, M. Ayatollahi. *Religious Statecraft: The Politics of Islam in Iran*. New York: Columbia University Press, 2018.
- Tıgılı, Asiye. "Minimum Din Maksimum Demokrasi: Müslüman Entelektüellerin Bakışıyla İran'daki Siyasal İslam Tecrübesinin Kısa Bir Tahlili". *Alternatif Politika Dergisi* 7/3 (2015), 369-398.
- Turner, Bryan. "Religion in a Post-Secular Society". *Sociology of Religion* (ed. Bryan Turner). London: Wiley-Blackwell Publishing, 2016.
- Zimmt, Raz. *Reformists in Iran: Between Conservatives and Subversives*. Tel Aviv: Institute for National Security Studies Publishing, 2022.
- Zuckerman, Phil. "Secularization: Europe-yes, United States-no: Why Has Secularization Occurred in Western Europe but not in the United States? An Examination of the Theories and Research". *Skeptical Inquirer*. (2004). 49-52.

